

भारतातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि संभावना: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

कदम नंदकुमार शिवाजी
संशोधक विद्यार्थी)

डॉ. घोडके माधव रावसाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग,
वसंतदादा पाटील कॉलेज, पाटोदा. जिल्हा बीड

सारांश: ऊस उत्पादकांना भेडसावणारी मूळ समस्या म्हणजे लागवडीचा उच्च खर्च भागवणे. साखर कारखान्यांनी उसाला दिलेल्या अवास्तव वैधानिक किंमतीमुळे ही समस्या वाढली आहे. लागवडीचा उच्च खर्च आणि ऊस पुरवठ्यासाठी निश्चित केलेली कमी किंमत मात्र, ऊस उत्पादकांची एकमेव समस्या नाही. विपणन आणि आर्थिक समस्या देखील खूप तीव्र होत आहेत. ऊस उत्पादकांना येणारी समस्या असू शकते ब्राझील नंतर ऊस उत्पादनात भारत दुसऱ्या क्रमांकाचा आहे आणि ऊस 6.0 टक्के आहे भारतातील कृषी उत्पादनाचे एकूण मूल्य वर्षानुवर्षे उत्पादन सतत वाढत आहे. मात्र, ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना अजूनही अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

प्रस्तावना:

ऊस लागवड हे शेतीचे सर्वात संघटित क्षेत्र आहे, जे थेट साखर उद्योगाशी जोडलेले आहे आणि भारताच्या आर्थिक जीवनात एक प्रमुख भूमिका बजावते. भारताच्या ग्रामीण भागातील कृषी आणि औद्योगिक अर्थव्यवस्थेसाठी ऊस उत्पादकांना मोठे महत्त्व आहे. हे साखर सारख्या कृषी आधारित उद्योगासाठी आणि ग्रामीण भागात स्थित फीडर आहे. या क्षेत्राने ग्रामीण भागातील प्रगतीशील कल पुढे नेण्याचे साधन म्हणून काम केले आहे. या क्षेत्राचे सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे ते कारखाना आणि शेतकरी यांच्यातील दुवा आहे, ज्यांचे हित आणि कल्याण एकमेकांवर अवलंबून आहे. ऊस उत्पादकाची मूलभूत समस्या अशी आहे की कच्च्या मालाची किंमत म्हणजे ऊस आणि त्याची तयार झालेली चांगली म्हणजे साखर यांच्यात कोणताही संबंध नाही. जगातील जवळजवळ सर्व प्रमुख साखर उत्पादक देशांमध्ये शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या उसाची किंमत साखरेपासून मिळण्यावर अवलंबून असते. ऊस उत्पादकांना भेडसावणारी मूलभूत समस्या म्हणजे लागवडीचा उच्च खर्च भागवणे. साखर कारखान्यांनी उसाला दिलेल्या अवास्तव वैधानिक किंमतीमुळे ही समस्या वाढली आहे. लागवडीचा उच्च खर्च आणि ऊस पुरवठ्यासाठी निश्चित केलेली कमी किंमत मात्र, ऊस उत्पादकांची एकमेव समस्या नाही पण विपणन आणि आर्थिक समस्या देखील खूप तीव्र होत आहेत.

भारताच्या ग्रामीण भागातील कृषी आणि उद्योग अर्थव्यवस्थेच्या संबंधात साखर उद्योगाला मोठे महत्त्व आहे. साखर उद्योग हा कृषी आधारित उद्योग आहे, जो ग्रामीण भागात स्थित आहे. हा उद्योग ग्रामीण भागात प्रगतीशील ट्रेंड चालवण्याचे साधन म्हणून काम करत आहे. उद्योगाचे सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे ते कारखाना आणि शेतकरी यांच्यातील दुवा आहे, ज्यांचे हित आणि कल्याण एकमेकांवर अवलंबून आहे. साखर उद्योग हंगामी स्वरूपाचा आहे आणि पुरेसा ऊस उपलब्ध होण्यासाठी थेट मान्सूनवर अवलंबून आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा ग्राहक आणि साखरेचा दुसरा सर्वात मोठा उत्पादक आहे, देशाच्या विविध भागांमध्ये असलेल्या 500 पेक्षा जास्त साखर कारखान्यांद्वारे जगातील साखर उत्पादनाच्या 15 टक्क्यांहून अधिक योगदान देते. साखर उद्योग मोलॅसिस आणि प्रेस मंड सारख्या – उत्पादनांद्वारे मौल्यवान देखील प्रदान करतो. या उप-उत्पादनांच्या उपलब्धतेमुळे अल्कोहोल / इथेनॉल / वीज निर्मिती आणि सेंद्रिय खत वनस्पतींची स्थापना झाली

साहित्याचा आढावा:

एम. आर सुब्रमण्य (2008): त्यांच्या लेखात म्हटले आहे की "साखरेचे कमी दर आणि त्यांचे देयक मिळण्यास विलंब झाल्यामुळे शेतकरी इतर पिकांकडे वळले आहेत". सोयाबीन आणि मका ही

पिके आहेत गेल्या वर्षी 48.3 लाख हेक्टरच्या तुलनेत मागील वर्षी साखरेचे क्षेत्र 51.04 लाख हेक्टर होते, असे दिसून आले असले तरी काही शेतकऱ्यांनी ऊस चारा म्हणून विकल्याने हे नुकसान दिसून येते. *आरती क्रिशन (2008)* ने आपल्या लेखात म्हटले आहे की, महाजन समितीने साखर क्षेत्राच्या नियंत्रणमुक्तीसाठी जोरदार युक्तिवाद केल्यानंतर दहा वर्षांनी आणि 2003 मध्ये नोटाबंदीची प्रत्यक्ष घोषणा झाल्यानंतर पाच वर्षांनी हा विषय पुन्हा एकदा चर्चेत आला आहे, ताज्या अहवालांसह मंत्रिमंडळाशी लवकरच संपर्क साधला जाईल असे सुचवित आहे. *पी दत्ता (2009)* उद्योगाचे भविष्य ठरवणारे महत्त्वपूर्ण नियम म्हणजे सरकार ऊस खरेदीचे किमान दर आणि स्थान धोरण ठरवते, साखर कारखानदार आणि मिल्स यांना परस्परांकडून ऊस विकणे आणि खरेदी करणे या दोन मार्गांनी बंधनकारक आहे.

समस्या विधान

बहुतेक ऊस उत्पादकांना त्यांच्या गुंतवणुकीसाठी पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. एकतर त्यांना त्यांची उत्पादित पिके मोठ्या प्रमाणावर साखर कारखान्यांना द्यावी लागतील किंवा लहान प्रमाणात गूळ वनस्पतींना द्यावी लागतील. मोठ्या प्रमाणावर साखर कारखाने विविध कारणांमुळे तोट्यात आहेत आणि उत्पादकांकडून ऊस खरेदी करत नाहीत. अगदी ऊस खरेदी केला जातो; शेतकऱ्यांना वेळेवर पैसे दिले जात नाहीत. पुढील पर्याय म्हणजे गूळ वनस्पतींना ऊस देणे.

शेतीचे अर्थकारण :

सिंचनाद्वारे प्रगत शेती तंत्रज्ञानाद्वारे शेतकरी अधिकाधिक शेती उत्पादनाचा, धान्योत्पादनाचा प्रयत्न करतो. यामागे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावे हा त्याचा उद्देश असतो. पण तो आपल्या शेतात पिकलेल्या मालाची योग्य किंमत मिळविण्यात अयशस्वी होतो. कारण त्याच्या व्यापाराचे अर्थकारण त्याच्या हातात नसते. यासाठी शासनाकडून तो संरक्षित नसतो. धान्य विक्रीबाबत तो संघटित नाही, संरक्षित नाही. परिणामी धान्योत्पादनाचा खर्च व प्राप्ती याचा मेळ तो बसवू शकत नाही व तो आर्थिक विवंचनेमुळे नैराश्याने ग्रासला जातो. महाराष्ट्राच्या जलसिंचनाविषयीची पर्यायाने देशाच्या जलसिंचनाबाबतची चळवळ आता चांगलीच जोम धरू लागली आहे. राज्यातील निरनिराळ्या प्रदेशातील पीक परिस्थिती, सिंचनाची उपलब्धता, तेथील शेतकऱ्यांच्या समस्या याबाबतचा विचार व्हावा या हेतूने सिंचन परिषदेचे आयोजन होत असते असे मी समजतो.

महाराष्ट्रात सिंचनाद्वारे शेती करणारांचे प्रमाण कोरडवाहू पद्धतीने शेती करणारांशी साधारणतः 20 व 80 असे असावे. यात थोडाफार फरक संभवू शकतो. वाढत्या खर्चांमुळे हा अल्पभूधारक स्वतंत्रपणे शेती करू शकत नाही, जरी त्याला शेती करणे आवडत असेल तरी. पण म्हणून त्याने शेतीपासून परावृत्त व्हावे काय? निश्चितच नाही. यासाठी विचारवंतांनी मार्ग काढावयास हवा. त्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात कष्ट करण्याचा मार्ग शोधण्यास हवा. मागील काही वर्षांपासून महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जबाजीपणास कंटाळून जीवन संपविताना आढळून येत आहेत. यावर राज्य शासन, केंद्र शासन उपाय शोधत आहे. या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाच्या मुळाचा मागोवा घेण्याचा आंशिक प्रयत्न मी करतो. शेतकरी कर्जबाजारी का होतो ? 1) आर्थिक विवंचना 2) कर्जफेडीबाबत निश्चित योजना नसणे कारण निश्चित उत्पन्नाचा स्रोत नसणे. 3) प्रापंचिक जबाबदाऱ्या बरोबरच सुखवस्तू जीवनाविषयीचे आकर्षण. 4) शेतीमालाच्या अर्थकारणाविषयी जाण नसणे, तसेच त्या अर्थकारणात त्याचा प्रत्यक्ष सहभाग, त्यावर ताबा नसणे किंवा त्याबाबतीत तो संरक्षित नसणे.

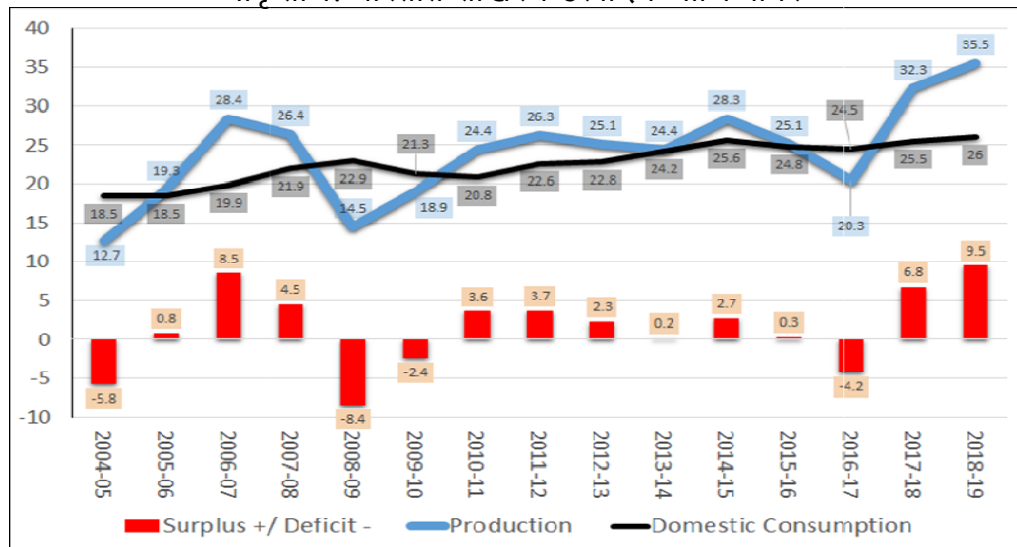
सिंचनाद्वारे प्रगत शेती तंत्रज्ञानाद्वारे शेतकरी अधिकाधिक शेती उत्पादनाचा, धान्योत्पादनाचा प्रयत्न करतो. यामागे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्हावे हा त्याचा उद्देश असतो. पण तो आपल्या शेतात पिकलेल्या मालाची योग्य किंमत मिळविण्यात अयशस्वी होतो. कारण त्याच्या व्यापाराचे अर्थकारण त्याच्या हातात नसते. यासाठी शासनाकडून तो संरक्षित नसतो. धान्य विक्रीबाबत तो संघटित नाही, संरक्षित नाही. परिणामी धान्योत्पादनाचा खर्च व प्राप्ती याचा मेळ तो बसवू शकत नाही व तो आर्थिक विवंचनेमुळे नैराश्याने ग्रासला जातो. या बाबींवर गांभीर्याने विचार होणे गरजेचे आहे. या शेतीमालाचे अर्थकारण शेतकऱ्यांच्या हातात असणे गरजेचे आहे.

नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे नुकसान सोसण्यास शेतकरी असमर्थ असतो व त्याची नुकसानभरपाईची काहीच योजना नसल्यामुळे आर्थिक ताणापोटी तो कर्जबाजारी होतो. शासकीय मदत मिळते पण पूर्ण नुकसानभरपाई कोठून मिळणार? यासाठी अशा छोट्या शेतकऱ्यांनी शेतीसोबत, शेती न सोडता पूरक उद्योग दुग्धोत्पादन, अंडी उत्पादन, रेशीम उत्पादन करण्याबाबत त्यांचे प्रबोधन व्हावयास हवे. त्यांना प्रोत्साहित करावयास हवे व हे काम सेवाभावी संस्था संघटना योग्यप्रकारे करू शकतात. नाशीवंत शेती उत्पादन जसे फळे, पालेभाज्या इत्यादीवरील प्रक्रिया करणाऱ्या छोट्या गृह उद्योगांचे जाळे मोठ्या प्रमाणावर उभारणे ही काळाची गरज आहे. जेणे करून नाशीवंत शेती उत्पादन कवडीमोल भावाने विकण्याची पाळी शेतकऱ्यांवर येणार नाही. छोट्या शेतकऱ्यांनी परवडत नाही म्हणून शेती करू नये असा सल्ला देशाच्या शेतीविषयक जाणकारांनी देणे हे देशाच्या शेती उत्पादनावर व त्यावर अवलंबून समाजजीवनावर दूरगामी परिणाम करणारे ठरू शकतात. हा देश शेतीप्रधान देश असूनही त्यावर धान्य आयातीसारख्या दुर्धर प्रसंगाला सामोरे जाण्याची वेळ येऊ शकते.

भारतात साखरेचे उत्पादन आणि वापर

भारतातील ऊस उत्पादक आधीच हजारो कोटींच्या पेमेंटच्या संकटाला सामोरे जात आहेत आणि 2019 मध्ये ही समस्या आणखी बिकट होण्याची शक्यता आहे. पुढील ऊस गाळप हंगाम ऑक्टोबर 2018 पासून सुरू होईल, परंतु शेतकरी अद्यापही मागील हंगामाच्या थकबाकीची वाट पाहत आहेत. आकडेवारी दर्शवते की 8 ऑगस्टपर्यंत भारतातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची एकूण थकबाकी 17,493 कोटी रुपये आहे. मागणी आणि पुरवठ्याचा ताळमेळ हे एवढ्या मोठ्या थकबाकीचे मूळ कारण आहे. साखरेच्या जागी पर्यायी स्वीटनर्सचा उदय आणि आरोग्याची जाणीव वाढल्याने जागतिक साखरेची मागणी कमी झाली आहे. जागतिक खप अजूनही वाढत आहे, जरी मागणी वाढीची गती अलिकडच्या हंगामात सरासरी 1.4% पर्यंत कमी झाली आहे, जी गेल्या दशकात 1.7% पेक्षा कमी आहे. मागणी वाढ मंदावत असताना, उत्कृष्ट बियाणे, प्रति एकर उसाची चांगली उत्पादकता आणि गेल्या दशकात झपाट्याने वाढलेली साखरेमुळे उत्पादन वाढत राहिले आहे. ब्राझील नंतर भारत जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा साखर उत्पादक (17.1%) आहे. भारतामध्ये उत्तर प्रदेश (36.1%), महाराष्ट्र (34.3%) आणि कर्नाटक (11.7%) हे तीन सर्वात मोठे उत्पादक आहेत. भारतातील साखरेचे उत्पादन 2015-16 मध्ये 24.8 दशलक्ष टन वरून 2017-18 मध्ये 32.25 दशलक्ष टन झाले आहे आणि 2018-19 मध्ये ते 35.5 दशलक्ष टनांवर पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. परंतु देशांतर्गत मागणी सुमारे 25 दशलक्ष टनांवर स्थिर आहे. वाढत्या विसंगतीमुळे साखरेचे दर आणखी कमी झाले आहेत, परिणामी साखरेची थकबाकी वाढली आहे.

आकृती 1. भारतात साखरेचे उत्पादन आणि वापर

स्रोत: इंडियन शुगर मिल्स असोसिएशन

उस उत्पादक शेतकऱ्यांसमोरील आव्हाने :

साखर उद्योग आणि शेतकरी पुढील वर्षीही घरगुती संकटात सापडण्याची शक्यता आहे

1. उत्पादन घरगुती वापरापेक्षा जास्त असण्याची शक्यता आहे. सरकारच्या पॅकेजने साखर उद्योगातील दीर्घकालीन गुंतवणुकीवर जास्त लक्ष केंद्रित केले आहे. ज्याचे फायदे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना मिळणार नाहीत. कमी साखरेचे दर आणि ऊसाचा उच्च खर्च या समस्येचे निराकरण करण्यात उपाययोजना अपयशी ठरतात.
2. साखरेच्या निर्मितीचा खर्च किमान 29 रुपये प्रति किलोग्राम आहे म्हणून समस्या सोडवण्यात अपयशी ठरते सुमारे 36 ते 38 रुपये प्रति किलो. सरकार पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी साखर उद्योगाला मदत पुरवते.
3. दीर्घकालीन उद्योग, परंतु सध्याच्या संकटाचा सामना करण्यास अयशस्वी ठरत आहेत. 2018 मध्ये जागतिक किमती 17 टक्क्यांनी घसरल्या आहेत
4. गेल्या पाच सहा वर्षांपासून साखर उद्योगाला बँकिंग समर्थन कमी केलेले आहे.

शिफारसी :

1. नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणाऱ्या नुकसानीमुळे होणाऱ्या हानीचा विचार करून प्रमाणात (In proportion) कर्जमाफी योग्य आहे. पण सरसकट कर्जमाफी ही संकल्पना चुकीचे संदेश पोहोचू शकते. घेतलेले कर्जफेड राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीतून सक्षम शेतकऱ्यांचे कर्तव्य आहे. दुर्दैवाने शेतकरी तसे न करता, घेतलेले कर्ज सरकार माफ करील, ही भावना बळावत आहे व गरजू शेतकरी कर्जमुक्त होत असला तरी सक्षम शेतकरी कर्जफेडीबाबत उदासीन बनतो आहे.
2. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना मंडळाच्या स्तरावर काम करणाऱ्या शासकीय विस्तार विभागाद्वारे शेती आणि शेती व्यवस्थापनाच्या अलीकडील तंत्राबद्दल शिकवणे आवश्यक आहे.
3. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील मोठे जलप्रकल्प, धरणे बांधून झाल्यावर छोटे सिंचन प्रकल्प, बंधारे, गावतळी, पाझरतलाव यावर भर देण्यात येत आहे. त्याप्रमाणेच छोट्या शेती उत्पादन प्रक्रिया उद्योग केंद्राचे जाळे होणे अत्यंत गरजेचे आहे. शेती व पूरक व्यवसाय यांचे केंद्रिकरण न करता म्हणजे त्यांचे मोठे प्रकल्प न उभारता त्याच्या सुसंघटित विकेंद्रीकरणावर भर असावा ते सर्वसामान्यांच्या हिताचे होईल.
4. शेतकऱ्यांचे भले इच्छिणाऱ्या संस्थांनी तज्ज्ञांनी यात कृषी विद्यापीठे, कृषितज्ञ, कृषी अर्थतज्ञ, व्यवस्थापन तज्ञ, कारखानदार यांनी एकत्र येऊन विचार करावा. जपान, इस्रायल सारख्या देशातील शेती व शेती व्यवस्थापन यांचा अभ्यास करून शासनास शिफारशी कराव्यात. शेती व्यवसायाने अधिकाधिक छोट्या शेतकऱ्यांचे भले कसे होईल, त्या शेतकऱ्यास केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या हिताची ध्येय धोरणे आखावित. जेणे करून गरीब, छोटा शेतकरी जीवनाकडे, त्यातील समस्यांना धैर्याने तोंड देऊ शकेल न की जीवन संपविण्याचा आत्मघातकी मार्ग स्वीकारेल. आजची स्थिती अशी आहे की, तरुण वर्गात बेकारी आहे तर शेतामध्ये काम करण्यास मजूर, कामगार मिळत नाहीत.

निष्कर्ष:

संशोधनाच्या निष्कर्षावरून असे निष्कर्ष काढण्यात आले आहे की जरी ऊस हे अभ्यास क्षेत्राचे मुख्य पीक होते, परंतु शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनासंदर्भात अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. परिणामी, या समस्यांमुळे पिकाची उत्पादकता कमी होते ज्यामुळे ऊस लागवडीखालील क्षेत्र कमी होत आहे ज्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर परिणाम होतो. अभ्यासाच्या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांनी शेतीच्या निविष्टांच्या किमती वाढणे हा ऊस उत्पादनासाठी मोठा धोका असल्याचे म्हटले आहे आणि सरकारकडून उसाच्या किमतीत समान बदल करण्याची मागणी केली आहे जेणेकरून ते समान परतावा घेऊ शकतील. देशभरातील साखर कारखाने शेतकऱ्यांकडून खरेदी केलेल्या उसाचे देयक भरण्यास सक्षम नाहीत

संदर्भ ग्रंथ :-

1. भोसले, व्ही. (2010, ऑक्टोबर). साखरउत्पादकांची की ग्रहाकंची. लोकांचे राजकारण, पृ. 6 आणि 13.
2. देशमुख, एच. व्ही. „साखर सहकारी, ग्रामीण महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा कृषी आधारित उद्योग“. NCFC च्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेत भाषण.
3. गाडगीळ डी. आर., महाराष्ट्रातील साखर सहकारी, नॅशनल फेडरेशन ऑफ शुगर फॅक्टरीज लि. 4.
4. हरेकर पी. एम. आणि शिंदे यू. आर. कुटे, वाय. (2010, जुलै 17). „साखरेचा भाव थरतो कसा“ सप्तहिक सकाळ, पृ. 8-12.
5. पी.जी.मेढे (2010, ऑक्टोम्बर). साखरेचे अर्थकारण. लोकांचे राजकारण, पृ. 8-11.
6. पवार, एस. (2011,). "सहकार विकणे आहे". 24 एप्रिल सकाळ सप्तरंग, पृ. 4-5.
7. महाराष्ट्र राज्य साखर सहकारी महासंघाचा अहवाल 2018-19.
8. संजय, जे. (2010). महाराष्ट्र साखर कारखान्यांना बँकेच्या निधीतून मदत मिळते. व्यवसाय मानक. मुंबई
9. पाणी, अन्न आणि लोकसंख्या : लेखक डॉ. मुकुंद घारे. कमिशन फॉर एग्रिकल्चरल कॉस्ट्स ऍन्ड प्राईसचा (सीएसीपी) अहवाल मासिक जलसंवाद, पुणे